

A comparative study of the reasons for the growth of Ray trade with Isfahan in Âl-i Bōye period

Abdul Rafi Rahimi¹ , Ashkan Gholami²

¹. Associate Professor of the History Department of Imam Khomeini International University. E-mail: aghabeigom@yahoo.com.

². PhD graduate of Iranian history, Islamic course, Imam Khomeini International University E-mail: ashkangholami26a@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Received: <i>18 Jan 2024</i> Revised: <i>26 April 2024</i> Accepted: <i>09 June 2024</i> Published online: <i>30 June 2024</i></p> <p>Keywords: <i>Ray</i> <i>Isfahan</i> <i>4th century</i> <i>Economy.</i></p>	<p>The economic field, as one of the important categories of every civilization and territory, has always been the subject of attention and investigation by researchers in various fields, including history. In this regard, if the examination of the economic situation is done with a comparative view and based on local history, it will be possible to explore and identify the causes of economic growth and decline in various fields such as trade. In such a situation, it should be mentioned that the two cities of Ray and Isfahan, due to their geographical-strategic location, were the focus of various developments and were the focus of actors in the political, military, economic, etc. fields, and continuous efforts were made to capture both cities. Their economic field, especially during the rule of Âl-i Bōye period, where they were the capital for a long time, grew under the influence of various factors. In this regard, an attempt was made to answer this question by descriptive-analytical method and relying on library sources, what are the similarities and differences between the causes of business growth in Ray and Isfahan? Therefore, the purpose of this research is to take a natural look at the economic growth factors of the two mentioned cities during Âl-i Bōye period. The findings of the research indicate that apart from the common factor of the geographical location of both cities, which was the place of caravans, factors such as the strengthening of water supply networks in the river and the construction of reservoirs for the storage of commercial products, changing the trade routes of merchants according to expediency. Zamane, making the road safer, paying attention to the prosperity of the market, strengthening the means of transportation (especially in Isfahan) caused greatness and wealth, the prosperity of the market and the increase in the volume of commercial products (common in both cities) and the activity of traders and the prosperity of the caravanserai. Especially in Isfahan.</p>

Cite this article: Rahimi, Abdul Rafi. Gholami, Ashkan (2024). **A comparative study of the reasons for the growth of Ray trade with Isfahan in Âl-i Bōye period**, Iranian Civilization Research 6(1) 67-88.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: 10.22103/JIC.2024.23099.1305

English Extended Abstract

---

1. Introduction

In the 3rd to 5th centuries of Hijri, the land of Iran was involved in various developments in various political, religious, economic, etc. areas, and each aspect of its human life underwent positive and negative changes under the influence of various factors. In this regard, the economic field, as one of the important categories of every civilization and land, experienced the stages of growth and decline under the influence of various factors. The following content is divided into two parts. In one part, the factors influencing the growth of trade between Ray and Isfahan and in the second part, the consequences of the mentioned set of conditions on the commercial situation of these two lands are identified. It can be stated as a question, what common and different factors caused the economic growth of Ray and Isfahan? It can be hypothesized that both cities have been in the attention of the centers of power due to their location in a suitable geographical location and due to the position of the capital of the Amirs of Buyeh, they have shown special attention to the economic prosperity of these two areas. Due to the different causes of economic growth, it is also possible to point out the ups and downs of the attention of the Boyeh emirs to the two cities of Ray and Isfahan and the extensive or limited actions of the courtiers towards the economic prosperity of these two cities.

2. Research Methodology

Based on the descriptive-analytical method and based on library sources. First, the information was collected and categorized and then analyzed. It was tried to collect information related to the topic and to discuss less about other topics.

3. Discussion

According to the mentioned cases (for the purpose of comparison), Ray and Isfahan were located in a suitable geographical position, and for this reason, both areas had the necessary infrastructure for economic growth. In order to distinguish the geographical location, it can be pointed out that the Ray area was closer to the northern parts of Iran and was located on the road from east to west (in the north of Iran). This issue caused more connections between Ray region and the economic centers of northern Iran than Isfahan. Examples of this case are mentioned in the following and regarding the trade of some ray products to regions such as Azerbaijan. Regarding Isfahan, it should be mentioned that it was located in the center of Iran and was closer to the southern parts of Iran than Ray. This will lead to wider economic connections with the southern regions, examples of which are mentioned below.

4. Conclusion

Ray and Isfahan (both) were located in a suitable geographical-strategic position, which provided one of the necessary prerequisites for the growth of trade. On the other hand, there were sufficient water resources in both cities, which led to the prosperity of agriculture and increased the volume of agricultural products trade. According to the studies, the support of the Boyeh emirs was more for Isfahan than for Ray, and he took many internal and external measures to maintain the public and economic security of this land. In this regard, it is possible to mention the suppression of bandits, the security of roads and the strengthening of means of transportation such as pack animals. The result of Boyeh's actions in Ray and Isfahan has been the greatness and wealth of the city, the prosperity of the market and the increase in the volume of commercial products (common in both regions) and the activity of traders and the prosperity of the caravanserai (specifically in Isfahan).

بررسی تطبیقی علل رشد تجارت ری با اصفهان در دوره آل بویه

عبدالرفیع رحیمی^۱، اشکان غلامی^۲

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه بی‌المللی امام خمینی قزوین igom@yahoo.com

۲. فارغ التحصیل دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی قزوین ashkangholami26a@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۰۳</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۳</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>ری</p> <p>اصفهان</p> <p>قرن چهارم</p> <p>اقتصاد</p>	<p>عرصه اقتصادی به عنوان یکی از مقوله‌های مهم هر تمدن و سرزمینی همواره مورد توجه و بررسی محققین حوزه‌های گوناگون از جمله تاریخ قرار داشته است. در این راستا بررسی وضعیت اقتصادی اگر با نگاهی تطبیقی و مبتنی بر تاریخ محلی صورت گیرد، امکان کنکاش و شناسایی علل رشد و افول اقتصاد در عرصه‌های مختلفی چون تجارت بیشتر فراهم می‌گردد. در چنین شرایطی لازم به ذکر است که دو شهر ری و اصفهان به واسطه موقعیت جغرافیایی - راهبردی کانون تحولات گوناگون و مورد توجه بازیگران عرصه سیاسی، نظامی، اقتصادی و غیره قرار داشته و تلاش‌های مستمری برای تصرف هر دو شهر صورت می‌گرفت. عرصه اقتصادی آنان، خاصه در دوره حاکمیت آل بویه که برای مدت زمانی طولانی موقعیت پایتختی یافتند، تحت تاثیر عوامل مختلف دچار رشد گردید. در این راستا تلاش شد که با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای به این پرسش پاسخ دهد که علل رشد تجارت ری و اصفهان چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی داشته‌اند؟ بنابراین هدف از تحقیق حاضر نگاهی تطبیقی به عوامل رشد اقتصادی دو شهر مذکور در دوره آل بویه می‌باشد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که جدا از عامل مشترک موقعیت جغرافیایی هر دو شهر که محل رفت و آمد کاروان‌ها بود، عواملی چون تقویت شبکه‌های آب‌رسانی در ری و ساخت مخازنی برای نگه‌داری محصولات تجاری، تغییر مسیر تجارت بازرگانان بنابر مصلحت زمانه، امنیت بخشیدن به جاده، توجه به رونق بازار، تقویت وسایل حمل و نقل (به‌طور خاص در اصفهان) موجب عظمت و ثروت، رونق بازار و افزایش حجم محصولات تجاری (مشترک در هر دو شهر) و فعالیت تاجران و رونق کاروانسرا (به‌صورت خاص در اصفهان) بوده است.</p>

استاد: رحیمی، عبدالرفیع، غلامی، اشکان (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی علل رشد تجارت ری با اصفهان در دوره آل بویه، پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۶ (۱)، ۸۸-۶۷

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI :10.22103/JIC.2024.23099.1305

۱. مقدمه

سرزمین ایران در قرون سوم تا پنجم هجری درگیر تحولات مختلف در حوزه های گوناگون سیاسی، مذهبی، اقتصادی و غیره بوده و هر کدام از وجوه زیست انسانی آن تحت تاثیر عوامل مختلفی دچار تغییرات مثبت و منفی گردید. در این راستا عرصه اقتصادی به عنوان یکی از مقوله های مهم هر تمدن و سرزمینی تحت تاثیر عوامل گوناگونی مراحل رشد و افول را تجربه نمود. مطالب پیش رو به دو بخش تقسیم شده اند. یک قسمت علل تاثیر گذار در رشد تجارت ری و اصفهان و بخش دوم پیامد مجموعه شرایط ذکر شده بر اوضاع تجاری این دو سرزمین شناسائی می شوند. می توان به عنوان پرسش بیان نمود که چه عوامل مشترک و متفاوتی موجب رشد اقتصادی ری و اصفهان گردیدند؟ این فرضیه را می توان مطرح کرد که هر دو شهر به واسطه استقرار در موقعیت مناسب جغرافیایی در مورد توجه کانون های قدرت قرار داشته و به دلیل موقعیت پایتختی امیران بویه توجه ویژه ای برای رونق اقتصادی این دو ناحیه ابراز داشته اند. به جهت علل متفاوت رشد اقتصادی نیز می توان به فراز و فرود میزان توجه امیران بویه به دو شهر ری و اصفهان و اقدامات گسترده یا محدودتر درباریان در جهت رونق اقتصادی این دو شهر اشاره کرد.

۲. بیان مسئله

در قرون میانه، اهمیت و تاثیر گذاری تحولات سیاسی، مذهبی و اقتصادی، بر سایر جنبه های زیست جامعه ایرانی غلبه داشت. در این شرایط رویکرد اقتصاد محلی - منطقه ای، در شناسائی بهتر و دقیق تر فضای تاریخی نواحی مختلف در دوره زمانی مورد بحث بسیار کارگشاست. با توجه به این اصل، در قرون میانه، برخی از مناطق به واسطه موقعیت جغرافیایی - راهبردی و همچنین استعدادهای طبیعی، مورد توجه کانون های قدرت قرار داشته است. در این میان ری و اصفهان با داشتن چنین خصوصیتی، همواره در تلاطم حوادث مختلف قرار داشته و جنبه های مختلف زیست مردم این سرزمین، از جمله اوضاع اقتصادی تحت تاثیر تحولات تاریخی پیرامون دچار تغییراتی گردید.

۳. ضرورت و اهمیت تحقیق

با توجه به مطالعات صورت گرفته مناطقی چون ری و اصفهان، به واسطه موقعیت جغرافیایی - راهبردی همواره مورد توجه کانون های قدرت قرار داشته و خاصه در دوره حکمرانی آل بویه که جایگاه پایتختی یافتند، عرصه اقتصادی آن دوره ای از رشد را تجربه نمود.

۴. پیشینه تحقیق

در پژوهش مستقلی با نگاهی تطبیقی در خصوص اوضاع اقتصادی ری و اصفهان در دوره آل بویه یافت نشد. در برخی آثار به صورت مستقل به وضعیت اقتصادی هر کدام از دو شهر پرداخته شده است. مقاله «وضعیت اقتصادی اصفهان در دوره آل بویه» نوشته علی غلامی فیروزجائی: جدا از عدم نگاه تطبیقی در خصوص ری و اصفهان در دوران آل بویه، گزارش های متعددی در خصوص محصولات زراعی و تجاری اصفهان نقل شده ولی تحلیلی در خصوص عوامل رشد تجارت این ناحیه صورت نگرفته است. در مقاله «تاثیر جغرافیا بر تحولات سیاسی، اقتصادی و مذهبی ری» نوشته محمد محمود هاشمی. نویسنده به منابع قبل و قرن ها بعد از آل بویه بارها اشاره کرده که ارتباطی به دوره حاکمیت آل بویه ندارند. در خصوص قرن چهارم به تاثیر جغرافیا در رونق تجارت ری اشاره شده ولی به سایر عوامل رونق بخش اقتصاد توجه ای نشده است. مقاله «شهر ری در دوره آل بویه» نوشته حسین صدیقیان: نویسنده گرچه به نقل از جغرافیدانان روایاتی در خصوص بزرگی و عظمت شهر ری نقل کرده ولی تحلیلی در خصوص عوامل رونق بخش اقتصاد این شهر ارائه نداده است. مقاله «اصفهان در روزگار آل بویه و سلجوقیان» نوشته نورالله کسائی: گزارشی در خصوص اوضاع اقتصادی اصفهان نقل نشده است. کتابی (دارای ۱۵۲۱ صفحه) تحت عنوان شهر در جهان اسلام «The City in the Islamic World» تحت ویراستاری سه نفر به نام های رناتا هولود «Renata Holod» آتیلیو پتروچولی «Attilio Petruccioli» و آندره ریموند «André Raymond». هر فصل از این کتاب (تحقیقات یکی از محققین) در خصوص وضعیت شهرهای مختلف جهان اسلام می باشد. بخشی از فصل دوم، مربوط به شهرهای ایران است. این قسمت، مطالب محقق می باشد به نام «Heinz Gaube». طبق متن کتاب، ایشان در سال ۱۹۳۹ م، کتابی نوشت تحت عنوان «شهرهای ایران». نویسنده در خصوص شهرهای ری و اصفهان (در دوره میانه) هیچ توضیحی ارائه نداده و با سرعت به قرن نهم و ظهور صفویه می رسد.

۲- علل رشد تجارت

عواملی که موجب رشد تجارت دو سرزمین ری و اصفهان گردیدند شامل عناصر طبیعی و همچنین سیاست های اقتصادی حاکمان آل بویه می شد. با توجه به آنکه استعدادهای طبیعی سرزمین زیرساخت لازم برای رشد اقتصاد می باشد، در ادامه مطالب ارائه شده ابتدا از ویژگی های طبیعی مختص دو شهر ری و اصفهان شروع گردیده و سپس به اقدامات امیران آل بویه اشاره می گردد.

۲-۱- ری و اصفهان در جغرافیای تاریخی ایران

سرزمین ری در موقعیت مناسب جغرافیایی قرار داشت. همسایگان آن در غرب همدان قزوین (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۲۵) از شمال آمل در طبرستان (همان: ۱۲۶) و از شرق دامغان (همان: ۱۲۶) بودند. مقدسی می گوید: «ری در میان

راه گرگان و خراسان و عراق قرار داشت» (مقدسی، ۱۳۶۱، ۲/ ۵۷۵). چنین موقعیتی می توانست فرصت های شگرفی را در اختیار بازرگانان این شهر قرار دهد. شهر قزوین در میانه راه ری به آذربایجان قرار داشت و بر اساس قراین تاریخی تجاری با مناطقی چون آذربایجان ارتباط داشتند. ابن حوقل در این رابطه چنین می گوید: «از ری پنبه و پارچه تار و پود دار و برد و پوشک به عراق و آذربایجان و جاهای دیگر برند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۲۲). در جای دیگری نقل می کند: «از آذربایجان به نواحی ری برده و همه کالاهای تجارتي از گوسفند و گاو و جز آن می برند» (همان: ۹۹). طبیعی است که بدون وجود امنیت در مسیرهای ری به آذربایجان امکان تجارت در این سطح فراهم نبود. در خصوص اصفهان طبق گزارش جغرافی دانان این سرزمین نیز بر سر راه های ارتباطی - اقتصادی قرار داشته است: «گذرگاه فارس و جبال و خراسان و خوزستان است (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۱). در جای دیگری چنین نقل شده: «اصفهان فرضه پارس، خوزستان، خراسان و خوزستان است» (اصطخری، ۱۳۴۶: ۱۶۵). جنوب غرب اصفهان سرزمین خوزستان قرار داشت. بر اساس قراین تاریخی بازرگانان اصفهان از امتیاز طبیعی سرزمین خویش استفاده کرده و با همسایگان ارتباط اقتصادی برقرار کردند. به طور مثال نقل است که «در آنجا پارچه های عتابی و سایر پارچه های ابریشمی و پنبه ای به دست می آید و به عراق و فارس و سایر نواحی جبال و خراسان و خوزستان فرستاده می شود» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶).

بر اساس روایات ذکر شده می توان نتیجه گرفت که استقرار ری و اصفهان در یک موقعیت مناسب جغرافیایی - راهبردی زمینه را برای ارتباط اقتصادی مناسب تر با مناطق دیگر فراهم نمود. برای درک بهتر این موضوع و از باب مقایسه می توان به برخی دیگر از مناطق ایران (که نسبت به ری و اصفهان در موقعیت مناسب جغرافیایی برای رشد اقتصاد قرار نداشتند) اشاره کرد. در این رابطه می توان شهر بیار (در منطقه کوهستان) را نام برد. مقدسی در ذکر توصیف این شهر اشاره می کند: «مکان این شهر در کنار بیابان ناپسند است» (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۵۲۲). در جای دیگری مقدسی در ذکر عیوب این شهر نقل می کند که بازارهای آن در درون خانه ها قرار دارد (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۵۲۲). ظاهراً با توجه به استقرار شهر در منطقه بیابانی امکان ساخت بازار در محیط گرم بیرون فراهم نبوده و اهالی شهر بازار را در درون خانه های خود تشکیل می دادند. این موضوع امکان رشد اقتصادی در سطح گسترده تر را از بین برده و مانع از برقراری اقتصادی اهالی این شهر با نواحی دوردست می گشت. از طرفی دیگر ری و اصفهان پایتخت حکومت آل بویه بوده و استقرار و حضور درباریان و فرمانروایان خود عاملی در جهت رونق اقتصادی این دو ناحیه بود. برخی از مناطق ایران به به جهت موقعیت جغرافیایی در مکان نامناسبی قرار داشته و به عنوان مرکز سیاسی انتخاب نشدند. به طور مثال مقدسی بیان می کند که از دید او طالقان (در نزدیکی قزوین) شایستگی پایتختی را دارد. در ادامه مقدسی دوری این ناحیه را علت عدم انتخاب آن به عنوان پایتخت بیان می کند (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۵۲۸). با توجه به موارد گفته شده (از باب مقایسه) ری و اصفهان در موقعیت مناسب جغرافیایی قرار داشته و از این جهت هر دو ناحیه زیرساخت لازم را برای رشد اقتصادی دارا بود. به جهت تمایز موقعیت جغرافیایی می توان به این نکته اشاره نمود که منطقه ری به نقاط شمالی ایران نزدیک تر بوده و در مسیر جاده های شرق به غرب (در شمال ایران) قرار داشت. این موضوع موجب ارتباطات بیشتر منطقه ری نسبت به اصفهان با کانون های اقتصادی شمال ایران می گشت. نمونه های این مورد را در ادامه و در خصوص تجارت برخی

محصولات ری به مناطقی چون آذربایجان ذکر شده است. در خصوص اصفهان، می بایست اشاره کرد که در مرکز ایران قرار داشته و نسبت به ری به نقاط جنوبی ایران نزدیک تر بوده است. این امر موجب ارتباطات اقتصادی گسترده تر با مناطق جنوبی می گردید که نمونه های آن در ادامه ذکر شده است.

۲-۲- سیاست های اقتصادی حکومت آل بویه در ری

امیران بویه در سطوح مختلف دست به اقداماتی در جهت رشد اقتصادی دو شهر ری و اصفهان زدند. برخی از این اعمال به تقویت زیرساخت ها مربوط بوده و برخی دیگر موجب رشد وسیع تر اقتصاد گردیدند. با وجه به اولویت مسئله زیرساخت ها ابتدا مطالبی در خصوص عنصر مهم (آب) و اقدامات امیران بویه در این راستا ارائه می گردد.

۲-۲-۱ منابع آبی و تقویت شبکه های آب رسانی

قبل از آنکه به اقدامات امیران بویه در جهت تقویت شبکه های آب رسانی شهر ری و اصفهان اطلاعاتی ارائه گردد لازم است که در خصوص ویژگی های طبیعی و منابع این دو شهر مطالبی بیان گردد. اهمیت طرح این موضوع به این نکته باز می گردد که بخش قابل توجهی از کالاهای تجاری این دو شهر از محصولات زراعی بوده است. در نتیجه کنکاش در خصوص اوضاع کشاورزی ارتباط نزدیکی با تجارت دارد. در این میان بدون وجود منابع آبی کافی امکان رونق کشاورزی فراهم نبود. بنابراین ارائه طرحی کلی از وضعیت آب شهر ری و اصفهان می تواند ما را در شناخت بهتر اوضاع اقتصادی این دو شهر کمک کند. ابن حوقل در خصوص شهر ری چنین گزارش می دهد: «آب آن از چاه و قنات تأمین می شود. سورینی در روزه و جیلانی در ساربانان است. از این چشمه ها برای آبیاری زمین ها هم استفاده می شود» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۲۱). در خصوص اصفهان بنابر مستندات موجود مناطق مختلف این سرزمین در اوایل قرن چهارم دارای منابع آبی فراوانی بودند. به طورمثال ابو شیخ اصفهانی چنین نقل می کند «در رستاق قاسان، قریه ای به نام کرمند وجود دارد که چشمه ای دارد که از آن آب فراوان بیرون می آید» (ابو شیخ اصفهانی، ۱۹۹۲م، ۱/ ۱۶۱). در خصوص اقداماتی که در دوره حکومت آل بویه در موضوع تقویت شبکه های آب رسانی ری و اصفهان صورت گرفته می توان چنین گفت: در کتاب جغرافیایی منسوب به جیهانی در خصوص شبکه آب رسانی شهر ری چنین نقل شده است: «آب های ری از جوی ها و کاریزهاست» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۷). در کتاب حدود العالم نیز بیان شده: «آب های ایشان از کاریز است» (حدود العالم، ۱۳۶۱: ۱۴۲). بر اساس قرینه ای کاریزهای شهر ری فراوان بود. اصطخری چنین نقل می کند: «کاریزهای سرزمین ری بسیار است که در آن کشاورزی کنند» (اصطخری، ۱۳۴۶: ۱۷۰). با وجود آنکه نقش بومیان شهر ری در ساخت کاریز را نمی توان به طور کلی منکر شد. با توجه به تعداد زیاد کاریزها و هزینه بر بودن ساخت شبکه های آب رسانی و از آن مهم تر نگره داری آنان می توان احتمال دخالت دولت مردان در انجام چنین اقداماتی را مطرح نمود^۳. قرینه ای که احتمال ذکر شده را تقویت می کند گزارش اصطخری در خصوص نام یکی از کاریزهای ری است که اسمش «شاهی» بود (همان). در خصوص شبکه های آب رسانی اصفهان، رودخانه زاینده رود جایگاه مهمی داشته و مزارع اطراف از آن سیراب می شدند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸).

۳- پیامد عملکرد امیران بویه در رشد اقتصادی ری

۳-۱- رونق بازار

بازار مهم ترین محور ارتباطی در شهرها محسوب می شده است (فاطمی، ۱۳۹۹: ۱۰۸۲). کارکردهای بازار شامل موارد مختلف اقتصادی و اجتماعی می گشته و از کانون های تأمین مالی حکومت ها محسوب می شد. ۴. در نتیجه حاکمیت مراقبت های بسیاری برای برقراری نظم و امنیت در این مکان انجام می دادند. در خصوص بازار ری، روایات متعددی از جانب جغرافیدانان و مسافریان دوره آل بویه نقل شده است. در کتاب اشکال العالم که مربوط به اوایل حکومت آل بویه بوده چنین آمده: «بازارهای معروف ری به نام های روده، فلسیان، دهک نو و نصرآباد. بزرگتر از همه روده است و بازرگانان و کاروانسراه آنجا باشد» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۷). مقدسی چنین گزارش می دهد: «ری دارای بازارهای گشاده و کاروانسراهای زیبا است. بازرگانیش سودمند می باشند» (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۵۸۲). رونق بازارهای ری طبق روایات ذکر شده می تواند قرینه ای محکم در وجود چنین مراقبت های حکومتی باشد. نکته آخر آنکه با توجه به تصریح گزارش ها در کنار بازار، کاروانسرا نیز وجود داشت. این مطلب گویای این است که محصولات بازارهای ری صرفاً برای فروش داخلی نبوده و مسافریان نیز در این بازارها رفت و آمد داشتند.

۳-۲- رشد و تنوع محصولات تجاری

یکی از پیامدهای شرایط ذکر شده رشد حجم و تنوع محصولات تجاری سرزمین ری بود. اطلاعات موجود در قالب جدول ذیل ارائه شده است:

محصولات تجاری ری در دوره آل بویه

نوع محصول	مقطع زمانی که رشد داشته است
منسوجات	از ابتدای حکومت آل بویه و اوج قدرت ۶
میوه جات	اوایل حکومت آل بویه ۷
شراب	اواخر حکومت آل بویه ۸
روغن	اوایل حکومت آل بویه ۹
ظروف	اوج قدرت آل بویه (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۵۹)
سوزن جولدوز	اوج قدرت آل بویه (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۵۹۲) ۱۱
شانه	اوج قدرت آل بویه (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۵۹۲)

۳-۳- عظمت و ثروت شهر ری

این شهر به چنان موقعیتی دست یافت که جغرافیدانان معاصر با حاکمیت آل بویه چنین نقل کرده اند: «بزرگترین شهرهای دیالمه ری است. از عراق بگذری تا آخر اسلام به غیر از نیشابور هیچ شهری بزرگتر، معمورتر، با مال تر و نعمت دار تر از آن نیست» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۶). در جای دیگری چنین نقل شده: «شهری است عظیم و آبادان. مردم و بازرگانان بسیار و مستقر پادشاه جبال» (حدود العالم، ۱۳۶۱: ۱۴۲). در دوره اوج قدرت آل بویه سرزمین ری به چنان قدرتی در حوزه اقتصادی دست یافت که ابن حوقل در توصیف آن می گوید: «در مشرق بعد از بغداد، شهری آبادتر از ری نیست. نیشابور هم پهناور و وسیع است ولی در آبادی و داشتن بناهای بسیار و توانگری مردمان به پای ری نمی رسد» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۱۵). یکی از پیامدهای اقدامات اقتصادی امیران بویه افزایش ثروت سرزمین ری بود. برای این ادعا قرائن تاریخی وجود دارد. در سال ۳۷۳ هجری ابو عباس تاش از مقام فرمانده ای سپاهیان خراسان عزل شده و به منطقه جرجان فرار کرد. فخرالدوله فرمانروای آل بویه از ری آذوقه بسیار برای او فرستاده که به تعبیر ابن اثیر حجم این آذوقه از بیان خارج است (ابن اثیر، ۱۳۸۲، ۱۲/۵۲۶۹). در کتاب تاریخ یمنی، برخورداردی که فخرالدوله با تاش انجام داد چنین نقل شده است: «فخر الدّوله به ری رفته و پنجاه هزار دینار و دو هزار بار هزار درهم بدو تحفه کرد» (عتبی، ۱۳۳۴: ۷۲). گزارش ذکر شده به خوبی نشانه ای بر ثروت هنگفت دربار آل بویه در ری می باشد.

۴- علل رشد تجارت اصفهان

۱-۴ برنامه ریزی اقتصادی حاکمیت

حاکمان آل بویه در دوره اوج قدرت، برنامه های متنوعی را برای بهبود و رشد اقتصادی اصفهان به اجرا گذاشتند. جلوه های این برنامه ریزی را می توان در دو دسته تقسیم بندی نمود: ۱- زیر ساخت های اقتصادی ۲- حمایت از تجار و بازار. زیرساخت ها، خود به دو دسته تقسیم بندی می شود: ۱- زیرساخت های درونی ۲- زیرساخت های برونی - ارتباطی.

۱-۴-۱- زیرساخت های درونی

یکی از وجوه سیاست های اقتصادی امیران آل بویه در دوره اوج قدرت، ساخت مخازن و انبارهای برای نگه داری محصولات زراعی بوده می باشد. نکته جالب توجه این است که انبارهای ساخته شده به محصولات صادراتی (مانند میوه جات) ارتباط داشتند. به طور مثال ابن حوقل چنین نقل می کند: «انگور های اصفهان را در مخزن و انبارها می آویزند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸). در خصوص زیرساخت های برونی - ارتباطی طبیعی است که بدون امنیت در جاده ها، شرایط برای رشد اقتصادی و صادرات محصولات فراهم نخواهد شد. یکی از سیاست های آل بویه در این راستا، حفظ امنیت در مسیرهای منتهی به اصفهان بود. ابن حوقل در دوره اوج قدرت آل بویه چنین گزارش می دهد: «ناحیه خانان در اصفهان که در آن انواع غلات و ارزاق به طور فراوان به دست می آید. در قدیم در تصرف دزدان و اهل فساد بود» (همان: ۱۰۸). با توجه به گزارش ابن حوقل می توان چنین نتیجه گیری کرد که در دوره قبل از زندگانی ابن حوقل، راهزنان، امنیت مسیرهای اصفهان را سلب کرده بودند اما با استقرار حاکمیت آل بویه و سلطه آنان بر

اصفهان، امنیت در جاده ها برقرار گردید. نتیجه اقدام حاکمیت، امنیت راه ها و حرکت کاروان های تجاری بود. به طور مثال مقدسی چنین گزارش می دهد: «کاروانها همیشه از بصره و خراسان به سوی اصفهان روان است» (مقدسی، ۱۳۶۱ ج ۲: ۵۸۰).

۴-۱-۲- زیرساخت های برونی - ارتباطی

۴-۱-۲-۱- امنیت جاده ها

یکی از اقدامات امرای آل بویه در بحث زیرساخت های ارتباطی - برونی تغییر مسیرهای تجاری بازرگان بود. حکومت آل بویه تصمیم گرفت که بازرگانان اصفهان به جای ارسال کالا به مناطقی چون کرمان و یا ری که دچار درگیری های متعددی بودند، کالاهای خود را به مناطقی که دچار آشوب های سیاسی نبودند، صادر کنند. در این رابطه عراق از همان ابتدای حکومت آل بویه مورد توجه قرار گرفت. در این رابطه می توان به گزارش های کتاب اشکال العالم اشاره کرد: «میوه های اصفهان چندان است که به همه عراق می برند» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۱). در جای دیگری چنین نقل شده: «بدانجا زعفران که به همه عراق می برند» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۱). عاملی که موجب اهمیت یافتن عراق به عنوان مقصدی برای صدور کالاهای صادراتی گردید (جدا از نامنی سایر همسایگان اصفهان) تصرف بغداد به سال ۳۳۴ هجری توسط آل بویه بود (ابن اثیر، ۱۳۸۲، جلد ۱۱: ۴۹۹۲). با فتح این شهر به عنوان مرکز عراق، طبیعی است که در سایه حاکمیت آل بویه، راه های تجاری سایر قلمرو این خاندان (مانند اصفهان) به عراق متصل شده و طبیعتاً صادرات محصولات شهرهای چون اصفهان به عراق تقویت گردد.

۴-۱-۲-۲- برنامه ریزی در بازار

سلاطین آل بویه نسبت بازار، به عنوان کانون مرکزی اقتصادی اصفهان، توجه خاصی داشتند. گزارش مستقیمی در این رابطه یافت نشد اما جغرافی دانان معاصر با دوره اوج قدرت این سلسله، گزارش های متعددی در خصوص رونق بازار اصفهان ارائه کرده اند. به طور مثال مقدسی می نویسد: «برخی بازارهایشان سرپوشیده و برخی سرگشاده است» (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۵۸۰). ابن حوقل در خصوص روستاهای اطراف شهر اصفهان چنین گزارش می دهد: «این روستاها، برخی دارای بازار هستند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶ و ۱۰۷). ابن حوقل در جای دیگری بازار اصفهان را چنین توصیف می کند: «مخارج مردم در بازار کرینه به ۲۰ هزار درهم می رسد و این علاوه بر میوه های خوب و لذیذ و خوراکی های عالی و آشامیدنی های است که در ارزانی و فراونی رایگان گونه است» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۷). گزارش های ارائه شده قرینه های تاریخی برای رونق بازار اصفهان در دوره اوج قدرت آل بویه هستند. طبیعی است که بدون حمایت و یا نظارت حکومت، بازار و یا هر نهاد اقتصادی دیگری نمی توانست دارای چنین رونقی باشد.

۴-۲-۱-۳ تقویت وسایل حمل و نقل

یکی از جلوه های حمایت حاکمیت از وضعیت اقتصادی اصفهان، تقویت وسایل حمل و نقل (حیوانات بارکش) بوده است. به طور مثال چنین نقل شده: «در هیچ ولایت شتران بارکش چندان نباشد که در اصفهان است» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۱). در جای دیگری چنین گزارش شده: «در منطقه برخوار ... شتر و شتربانان برای حمل محصولات فراوان هستند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۱۱). چنین سیاستی به معنای توجه به زیرساخت های لازم (بنابر مصلحت زمانه) در راستای تقویت وسایل حمل و نقل می باشد. در چنین شرایطی روستائیان کشاورز برای حمل محصولات خود به شهر و همچنین بازرگانان شهری برای صدور کالا به سایر نقاط با مشکلات کمتری مواجه بودند.

۴-۲-۱-۴ برنامه ریزی در دریافت مالیات

امیران آل بویه در دریافت مالیات از مردم، سختگیری نمی کردند. مقدسی در خصوص اصفهان نقل می کند: «مالیات در این سرزمین سنگین و بسیار نیست» (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۵۹۸). مشخص است که کاهش میزان مالیات به سود اقشار مختلف جامعه، خاصه تجار بوده و می توانستند محصولات خود را با هزینه کمتری به فروش برسانند. البته امیران بویه تا حدودی شم اقتصادی داشته و می دانستند که از کدام مراکز تجاری، مالیات بیشتری دریافت کنند. به طور مثال مقدسی تصریح می کند که از محصولاتی که وارد منطقه یهودیه می شدند، مالیات بیشتری نسبت به سایر نقاط اصفهان دریافت می شد (همان). این روایت نشان می دهد که به غیر از جریان صادرات محصولات اصفهان، واردات کالا نیز در این سرزمین برقرار بوده است.

۵- پیامد عملکرد امیران بویه

۵-۱- عظمت شهر اصفهان

اصفهان در سایه اقدامات امیران آل بویه به چنان جایگاهی دست یافت که جغرافیدانان آن ایام تنها در خصوص یکی از مناطق آن چنین یاد می کنند: «منطقه لنجان در اصفهان شهری خرم و بسیار نعمت است در جبال» (حدود العالم، ۱۳۶۱: ۱۴۰). ابن حوقل در اشاره ای کوتاه می گوید: «از عراق تا خراسان شهر تجارتمی بزرگتر از اصفهان جز ری وجود ندارد» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶). در جای دیگری چنین گزارش می دهد: «جبال شامل شهرهای است که بزرگترین آن اصفهان می باشد» (همان: ۱۰۲).

۵-۲ فعالیت تاجران

بعد از مرگ صاحب بن عباد، وزیر فخرالدوله در سال ۳۸۵ هجری، شخصی به نام ابو خطیر اصفهانی با پرداخت ۱۰ هزار دینار، به مقام وزارت فخرالدوله رسید (عقیلی، ۱۳۶۴: ۲۰۲). بنابر قرائنی در دوره وزارت او، اوضاع اقتصادی ری تا حدودی مطلوب بوده است. این قرینه برمی گردد به مناسبات تجاری بین بازرگانان ری با سایر شهرها مانند نیشابور و بغداد. به طور مثال ابو الفتح عبد الجبار بن عبد الله از تاجران معروف شهر ری بود که سفرهای به بغداد و

نیشابور داشت (سمعانی، ۱۹۶۲ م، ۲ / ۱۶۱)۱۲. این قبیل تاجران که دست به سفر می زدند را می توان می توان جزء بازرگانان مسافره قلمداد کرد. عنصرالمعالی کیکاوس بازرگانی را دو گونه تقسیم می کند: «معامله، تاجران ساکن در شهرها و مسافره که برای تجارت سفر می کند» (کیکائوس، ۱۳۱۲: ۱۱۹). طبیعی است که بدون وجود امنیت در جاده ها، بازرگانان تمایلی برای سفر و تحمل خسارات و خطرات احتمالی نداشتند. در نتیجه با توجه به رونق تجارت ری و صدور انواع کالاهای آن به سایر نقاط می توان مدعی بود که در مقاطع مختلف حکمرانی آل بویه، امنیت در مسیرهای تجاری آن روزگار برقرار بوده است. در دوره آل بویه، تاجران متعددی در اصفهان فعالیت داشته و از این جهت می توان مدعی بود که وضعیت اقتصادی اصفهان نسبت به ری بهتر شده بود. در قالب جدول ذیل به اسامی برخی تاجران اصفهانی اشاره می گردد:

اسم	تاریخ فوت یا حضور آنان در اصفهان
مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ عَلَکَوِيَه	از تاجران اصفهانی و متوفی ۳۸۰ هجری (ابو شیخ، ۱۹۹۰م، جلد ۲: ۲۸۱)
ابو علی خلف بن محمد،	از محدثین و تجار اهل واسط بود (بغدادی، ۲۰۰۲م، جلد ۹: ۲۸۸) ابو نعیم اصفهانی بیان می کند که او ۲ بار به اصفهان سفر کرد و آخرین بار مربوط به سال ۳۸۱ هجری بود (ابو نعیم، ۱۹۹۰م، جلد اول: ۳۶۴)
أبو عبد الله عبيد الله بن احمد بن الفضل بن شهریار	از تاجران و البته محدثین اصفهان در سال ۳۸۰ هجری وفات یافت (سمعانی، ۱۹۶۲م، جلد اول: ۱۶۱).
مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْفَضْلِ أَبُو بَكْرٍ	از تاجران اردستان (در شرق استان اصفهان کنونی) متوفی ۳۸۷ هجری (ابو شیخ، ۱۹۹۰م، جلد ۲: ۲۶۸)
- أَحْمَدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ خُرَشِيدَ	از تاجران بغداد. ابو نعیم می گوید که در سال ۳۸۴ هجری به اصفهان سفر کرده و نزد ما آمد (همان: ۱۹۷)
ابوبکر احمد بن محمد بن عطاش	از تاجران و محدثین اصفهانی که بعد از سال ۳۵۰ هجری وفات یافت (همان: ۱۸۹)
عُمَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ دَاوُدَ أَبُو حَفْصِ الْبَاطِرْقَانِي	از تاجران اصفهان و متوفی ۳۵۸ هجری (همان: ۴۲۱)
علی بن الفضل بن شهریار، أبو الحسن	از تاجران اصفهانی و متوفی ۳۵۸ هجری (ذهبی، ۲۰۰۳م، جلد ۸: ۱۲۷)
إسحاق بن أحمد بن علی بن إبراهيم بن قَوْلُوِيَه	أبو يعقوب الأصبهانی. از تاجران اصفهان و متوفی ۳۶۸ هجری (ذهبی، ۲۰۰۳م، ج ۸: ۲۸۶)
عبد الله بن أحمد بن فادَوِيَه أَبُو مُحَمَّدٍ	از تاجران اصفهان و متوفی ۳۷۰ هجری (ابو شیخ، ۱۹۹۰م، جلد ۲: ۵۶)

۵-۳- رونق کاروانسرا

در خصوص کاروانسرا می بایست اشاره نمود که تعداد راه ها در درون ایران بسیار زیاد بوده است (سیرو، ۱۹۴۹م: ۱۳(۳۰). در چنین شرایطی حفاظت از امنیت کاروان ها به جهت اهداف اقتصادی، خدماتی و مذهبی امری بسیار مهم قلمداد می شد. در چنین شرایطی حکومت ها به ساخت بناهای به نام کاروانسرا پرداختند. کاروانسراها دارای کارکردهای متعدد اقتصادی و خدماتی بودند. ابی دلف در اوایل حاکمیت آل بویه روایتی در خصوص وجود کاروانسرا در سرزمین ری نقل می کند: «بین قم و ری کویری وجود دارد که در آن کاروانسرا و بناهای خیریه موجود است» (ابی دلف، ۱۳۵۴: ۷۱ و ۷۲) ۱۵.

رشد و تنوع محصولات تجاری

مکانی که کالا بدانجا ارسال می شد	نوع محصول تجاری اصفهان (در دوره اوج قدرت آل بویه)
عراق	میوه جات «میوه ها چندان است که به همه عراق می برند» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۱ و ۱۴۲). «گلابی ۱۶، به، انار. سیب ۱۷ که از ضیعه گران قدر کلمان در نزدیکی یهودیه به دست می آید» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸) «در آنجا میوه های گوناگون به دست می آید که به عراق و سایر نواحی می فرستند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶).
عراق	زعفران «بدانجا زعفران که به همه عراق می برند» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۱). «در آنجا زعفران به دست می آید که به عراق و سایر نواحی می فرستند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶) ۱۸
	جامه - پارچه: «در دو محله بزرگ زرکاباذ و تاجه عتابی عالی و سقلاطون (نوعی پارچه) ساخته می شود» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۷) در جای دیگری نقل می کند: «در ضیعه برزند اصفهان، زرتشتیان فرش و زیلو تولید می کردند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۹).
نامشخص	عسل: «در ناحیه فریذین انواع کالاهای تجارتي و خوردنی ها مثل عسل، به جاهای دیگر

	می برند و می فروشند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸ و ۱۹(۱۰۹)
نامشخص	روغن: «در ناحیه فریذین انواع کالاهای تجارتي و خوردنی ها مثل روغن به جاهای دیگر می برند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸ و ۱۰۹).
نامشخص	غلات: «از منطقه فریذین. انواع کالاهای تجارتي و خوردنی ها و انواع غلات به جاهای دیگر می برند.» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸).
نامشخص	فرش «در ضیعه برزند اصفهان، زرتشتیان فرش و زیلو تولید می کردند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۹)».

نتیجه گیری

ری و اصفهان (هر دو) در موقعیت جغرافیایی - راهبردی مناسبی قرار داشتند که یکی از مقدمات لازم برای رشد تجارت را فراهم می کرد. از طرفی منابع آبی کافی در هر دو شهر وجود داشت که موجب رونق کشاورزی گردیده و حجم تجارت محصولات زراعی را افزایش می داد. با توجه به مطالعات صورت گرفته حمایت امیران بویه از اصفهان نسبت به ری بیشتر بوده و اقداماتی درونی و برونی - ارتباطی متعددی برای حفظ امنیت عمومی - اقتصادی این سرزمین انجام داد. در این رابطه می توان به سرکوبی راهزنان و امنیت بخشیدن به جاده ها و تقویت وسایل حمل و نقل مانند حیوانات بارکش اشاره کرد. نتیجه اقدامات حاکمیت بویه در ری و اصفهان، عظمت و ثروت شهر، رونق بازار و افزایش حجم محصولات تجاری (مشترک در هر دو منطقه) و فعالیت تاجران و رونق کاروانسرا (به صورت خاص در اصفهان) بوده است.

پی نوشت

۱ - در خصوص تعریف کاریز، اسدی طوسی می گوید: «آبی باشد که در زمین به جای برون برند» (اسدی طوسی، ۱۳۳۶: ۵۳). نخجوانی در تعریف کاریز می گوید: «آب روان باشد زیر زمین که به جای ها برند» (نخجوانی، ۲۵۳۵: ۱۲۹). دهخدا چنین بیان کرده: «به در زیر زمین حفر کنند و آن را از چاهی به چاهی متصل نمایند تا آن جا که آب به روی زمین جاری شود» (دهخدا، ۱۳۷۷، جلد ۱۲: ۱۷۹۹۲). آقای محمد علی وثوقی در بخش پیشینه تحقیق پایان نامه ارشد خودشان «تاریخ کاریز، میراث جاویدان ایران» آثار پژوهشی متعددی که در حوزه کاریز و قنات از سوی محققین مختلف نوشته شده را معرفی کرده اند.

^۱ پیش از این گفتیم که در منطقه ری غیر مسلمانان صاحب حرفه های چون تولید شراب بودند. با توجه به گزارش ارائه شده وضعیت مشابه ای در اصفهان نیز وجود داشته و غیر مسلمانان امکان فعالیت در عرصه اقتصادی را داشته اند.

- ۲- پریسا نجفلو در پژوهش خویش «مدیریت بهره برداری سنتی از منابع آب در روستاهای ایران» می گوید: «بررسی نظام مدیریت سنتی منابع آب نشان داد که در تمام سطوح فرآیندهای مدیریتی اعم از تأمین، توزیع و تقسیم آب و بهره برداری، ذی نفعان برنامه نقش اصلی را داشته و انجام کلیه امور مدیریت برعهده گروه هایی از خود جامعه روستایی بوده است» (نجفلو، ۱۳۹۸: ۳۶)
- ۳- مصطفی ازکیا در پژوهش خویش «جنبه های اجتماعی نظام آبیاری در ایران» می گوید: نظام آبیاری و مدیریت بهره برداری از آب در روستاها و مناطق کشاورزی در سه سطح متمایز و به صورت زیر انجام شده است: «۱- مدیریت تأمین آب ۲- مدیریت توزیع و انتقال آب ۳- مدیریت مصرف و استفاده از آب» (ازکیا، ۱۳۹۴: ۲۰) ایشان در جای دیگری بخش مربوط به توزیع و انتقال آب را توسط صاحب منصبان حکومتی می داند (ازکیا، ۱۳۹۴: ۱۱)
- ۴- اربانی زاده می گوید: «مالیات بر بازار به منزله یکی از راه حل های جبران کسری بودجه در برخی مقاطع خاص از سوی حکومت ها در نظر گرفته می شد ... از نیمه قرن دوم هجری مالیات بر بازار به صورت منظم وضع شده و یکی از راه های درآمد حکومت ها محسوب شده است» (ربانی زاده، ۱۳۹۲: ۳۳)
- ۵- باید توجه داشت که تا تاریخ ۳۲۹ هجری، ری در تصرف آل زیار بود (ابن اثیر، ۱۳۸۲، ج ۱۱: ۴۹۲۰). در تاریخ ۳۲۹ ری به تصرف آل بویه درآمد. در سال های بعدی (مثلاً ۳۳۳ و ۳۳۹ و ۳۴۲ هجری) منطقه ری همچنان گرفتار رقابت های نظامی آل بویه، سامانیان و آل زیار بوده و مدام دست به دست می شد (همان: ۴۹۸۷ و ۴۹۸۲، جلد ۱۲: ۵۰۰۵، ۵۰۰۸، ۵۰۳۵، ۵۰۴۶ الی ۵۰۴۸، ابن العمرانی، ۱۹۹۹م: ۱۷۷، ابن خلکان، ۱۹۹۴م، جلد ۲: ۱۱۸ و مرعشی، ۱۳۴۵: ۷۷ و ۷۸). با توجه به اطلاعات ارائه شده شاید در خصوص میزان نقش آفرینی حکومت آل بویه در رونق اقتصاد شهر ری بتوان تردید کرد اما با توجه آشوب های نظامی رخ داده در این شهر کوتاه مدت بوده و می توان مدعی بود که در بیشتر مواقع حکومت آل بویه بر این شهر مسلط بوده است. از این جهت فرصت بیشتری برای برنامه ریزی و انجام اقدامات اقتصادی مفید داشته است.
- ۶- یکی از محصولات مهم تجاری منطقه ری، منسوجات بود. در سفرنامه ابی دلف که قدیمی ترین گزارش مکتوب جغرافیایی در اوایل حکومت آل بویه می باشد چنین نقل شده: «در ری پارچه های معروف به رازی می بافند. این پارچه مخصوص آنجا است و در هیچ جای دیگر یافت نمی شود» (ابی دلف، ۱۳۵۴: ۷۵). در کتاب حدود العالم چنین آمده: «از وی کرباس و برد و پنبه و پشمین نیکو خیزد» (حدود العالم، ۱۳۶۱: ۱۴۲). اصطخری در خصوص منسوجات ری چنین نقل می کند: «کرباس های نرم خیزد که به آفاق برند. از ری پنبه به بغداد و به آذربایگان برند» (اصطخری، ۱۳۴۶: ۱۷۱). در دوره اوج قدرت آل بویه، همچنان منسوجات سهم مهمی از محصولات تجاری ری محسوب می شدند. ابن حوقل در این رابطه چنین می گوید: «از ری پنبه و پارچه تار و پود دار و برد و پوشک به عراق و آذربایجان و جاهای دیگر برند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۲۲). مقدسی چنین نقل می کند: «پارچه هایشان نامبردار است» (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۵۸۳). ایشان در جای دیگری (در باب صادرات ری) به منسوجاتی چون برد، پارچه و پنبه اشاره می کند (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۵۹۲)
- ۷- در سفرنامه ابی دلف که اولین اثر مکتوب جغرافیایی - سفرنامه در اوایل دوره آل بویه محسوب می شود، روایاتی در خصوص کشاورزی سرزمین ری نقل شده است که بدین شرح می باشد: «در این شهر یک مرد مجوسی

اقامت داشت که در سال ۳۳۳ هجری درگذشت و من او را دیدم. او سال به سال برای همه ارتش خراسان و همراهان و افسران آن شراب بسیار عالی و بهترین میوه و خواربار و هدایا تهیه می کرد» (ابی دلف، ۱۳۵۴: ۷۳ و ۷۴).

۸- وجود مردمی غیر مسلمان در منطقه ری، در سایه تسامح مذهبی حکومت، موجب ایجاد مناسبات دوستانه اجتماعی - اقتصادی بین جامعه گشت. یکی از پیامدهای این موضوع تولید برخی محصولات گشت که در جامعه مسلمان ممنوع بودند. قرینه این مطلب تولید محصولات چون شراب در این سرزمین است. در تاریخ ۴۱۰ هجری عبدالصمد بن بابک شاعر از دنیا رفت. او اشعاری در وصف شراب سروده و در یکی از ابیات به شراب ری اشاره کرده است (صفدی، ۲۰۰۰م، ج ۳: ۴۳۹). در سال ۴۳۹ هجری عبد الواحد بن محمد معروف به ابن مطرز شاعر از دنیا رفت. او نیز در بیتی از اشعار خود، به شراب منطقه ری اشاره کرده است (ثعالبی، ۱۹۸۳م، جلد ۵: ۷۶). وجود چنین فعالیت های نشانه ای بر برقراری روابط مسالمت آمیز اجتماعی - اقتصادی در جامعه ری می باشد.

۹- «از منطقه ری غضاره و روغن خیزد» (حدود العالم، ۱۳۶۱: ۱۴۲). محتسب باید فردی امین و مورد اعتماد و کارشناس را از میان اعضای صنف روغنگران، به عنوان ناظر انتخاب می کرد تا در نظارت بر اعضای صنف، محتسب را یاری کند. روغن گیران ملزم به استفاده از لباسی مخصوص با آستین تنگ و دهان بند بودند تا از ترشح عرق و آب دهان آنها به خمیر روغنگیری (ابن اخوه، ۱۳۶۰، ۲۱۸)

۱۰ - «از آذربایجان به نواحی ری برده و همه کالاهای تجارتنی از گوسفند و گاو و جز آن می برند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۹۹)

۱۱- از سوی محتسب نماینده ای کاردان مسئول نظارت بر این صنف بود (ابن اخوه، ۱۳۶۰: ۲۱۳)

۱۲- بنابر قرینه ای ایشان در تاریخ ۳۸۵ هجری در شهر ری حضور داشت - قرینه این مطلب گزارش ابن عساکر است که طبق آن در این سال، ابو الفتح عبدالجبار روایتی از علی بن محمد بن عمر القصار در سرزمین ری شنیده است (ابن عساکر، ۱۹۹۵م، ج ۳۴: ۲۱).

۱۳ - ماکسیم سیرو راه های درون قلمرو ایران را چنین معرفی می کند: راه های زاگرس که شامل ۱ - راه های بهبمان به شیراز و یزد، راه شوشتر به اصفهان، راه های لرستان، راه های بروجرد به همدان، راه کردستان به سلیمانیه و راه های آذربایجان ۲ - خط سیر البرز که شامل اردبیل به قزوین، از آستارا تا رشت و آستارا به اردبیل ۳ - ناحیه قزوین و دماوند ۴ - خطر سیر تبریز تا مشهد (سیرو، ۱۹۴۹م: ۳۱ الی ۳۹)

۱۴- موارد استفاده از کاروانسرا بدین قرار است: ۱ - اقتصادی: همانند ایجاد درآمد برای خزانه و مالکین خصوصی کاروانسرا ۲ - خدماتی: محل نگه داری حیوانات بارکش (باصولی، ۱۴۰۰: ۳۱ الی ۳۳)

۱۵- دهخدا در تعریف کاروانسرا چنین می گوید: «سرای کاروان است. جای که کاروان در آنجا منزل می کند» (دهخدا، ۱۳۷۷، جلد ۱۲: ۱۷۹۸۴). ثواقب می گوید: «کشور ایران از دیرباز با توجه به وسعت زیاد، دوری مراکز شهری از یکدیگر و از همه مهم تر قرار گرفتن در مسیر تجاری شرق به غرب، نیازمند راه های ارتباطی مناسبی جهت رفت و آمد بوده است ... برای دست یابی به هدف مهمی چون رشد تجارت، می بایست به مواردی چون امنیت کاروان ها توجه خاصی شود ... در چنین شرایطی با ساخت کاروانسرا، مسافری با آرامش بیشتری به عبور و مرور می پرداختند» (ثواقب، ۱۳۹۱: ۴۱ و ۴۴). جلال الدین رفیع فر نیز در خصوص علت ساخت کاروانسرا می گوید: «فاصله

زیاد مراکز تجاری و وجود اعضای سازمان یافته اشرا، وجود جایگاهی امن برای مسافری را ایجاد می کرد ... برای همین کاروانسراها ساخته شدند» (رفیع فر، ۱۳۸۲: ۴۳)

۱۶- میوه گلابی دارای یک دوره نونهالی طولانی بوده و زمان اولین برداشت بر اساس دو مدل بین ۳ الی ۶ سال است (باغبانی، ۱۳۷۶: ۱۲). تعیین زمان دقیق برداشت میوه ای مانند گلابی نیازمند تجربه علمی و عملی زیادی دارد (همان: ۱۷). با توجه به این اوصاف مشخص است که کشاورزان منطقه کلان دارای سابقه ای بس طولانی در کشت و تولید میوه گلابی بوده اند. از طرفی با توجه به طولانی بودن مدت رشد و برداشت محصول، وجود ثباتی اقتصادی در مباحثی چون قیمت خرید (از سوی نهادهای چون حکومت و یا تاجران شهری) الزامی می باشد. با توجه به قرائن تاریخی، به غیر از ایام حاکمیت حسن رکن الدوله که نسبت به کشاورزان بی توجهی می نمود و همچنین سال های پایانی حاکمیت آل بویه، در باقی دوران این سلسله، ثبات ذکر شده تا حدی وجود داشته و کشاورزان در امنیت به فعالیت های خویش مشغول بودند.

۱۷- در خصوص تولید میوه سیب، می بایست اشاره نمود که ادغام زمین های کوچکتر، موجب صرفه جوئی در هزینه تولید این محصول می گردد (ارسلان بد، ۱۳۸۱: ۲۶۳). با توجه به تصریح ابن حوقل بر گران قدر بودن منطقه کلان می توان احتمال داد که کشاورزان این منطقه راه های (احتمالاً ادغام زمین) را در پیش گرفته و موجب تولید هرچه بیشتر میوه سیب گشتند. از طرفی فرایند تولید این محصول می تواند موجب ایجاد اشتغال برای جوانان شود (ارسلان بد، ۱۳۸۰: ۲۰۷). با توجه به این مسئله، گروه های مختلفی در منطقه کلان می توانستند در زیر مجموعه فرایند تولید میوه سیب مشغول به کار شوند.

۱۸- در خصوص تولید زعفران می بایست اشاره کرد که برخلاف برخی محصولات، دارای نیاز آبی کمی بوده است. (میزاب، ۱۳۹۵: ۱۰۸۶). با توجه به شرایط طبیعی اصفهان به جهت دارا بودن منابع آبی کافی و همچنین سابقه طولانی کشت زعفران در این سرزمین می توان مدعی بود که شرایط زیستی برای تولید این محصول آماده بوده و در صورت برنامه ریزی صحیح کارگزاران حکومتی امکان حداکثر بهره برداری از فروش این محصول به وجود می آمد. در خصوص سابقه تولید زعفران در اصفهان: در بخشی از نامه حجاج بن یوسف به وهزاد بن یزداد (حاکم اصفهان) چنین آمده است: «ای وهزاد، بدان که تو را حاکم منطقه ای کردم که زمین های آن زعفران دارد» (ابو شیخ اصفهانی، ۱۹۹۲م، جلد اول: ۱۵۰ و ابو نعیم، ۱۹۹۰م، جلد اول: ۶۲). محمد بن عبدالملک بن زیات روزی به ملاقات مامون خلیفه بنی عباس رفت. «مامون گفت اصفهان را برایم توصیف کن. محمد گفت: هوایش خوب است و آب آن شیرین. در کوه های آنجا زعفران وجود دارد اما با همه این احوال چند مشکل این سرزمین دارد. حاکمان ستمگر در آنجا هستند و باران کم است و قیمت کالاها بالاست. خلیفه بعد از شنیدن این سخنان گفت احتمالاً علت این مشکلات این است که تاجران آن سرزمین رباخوار هستند (راغب، ۱۴۲۰، ج ۲: ۶۲۲)

۱۹- در باب تولید عسل، پیش از هرچیز می بایست اشاره نمود که در متون اسلامی اشاره های به این حیوان شده است. مانند آیه ۶۸ و ۶۹ سوره نحل: وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ ثُمَّ كُلِي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ - و پروردگار تو به زنبور عسل وحی کرد که از پاره ای کوهها و از برخی درختان و از آنچه داربست

می کنند خانه هایی برای خود درست کن. سپس از همه میوه ها بخور و راههای پروردگارت را فرمانبردارانه بپوی [آنگاه] از درون [شکم] آن شهدی که به رنگهای گوناگون است بیرون می آید در آن برای مردم درمانی است راستی در این مسئله برای مردمی که تفکر می کنند نشانه [قدرت الهی] است. محققین اشاره کرده اند که نقاط قوت تولید عسل بیش از ضعف هایش می باشد (مظهری، ۱۴۰۲: ۷). محمد مظهری در پژوهش خویش «تحلیل اقتصادی زنبور داری و عوامل موثر در تولید فرآورده های عسل در استان خراسان رضوی» در خصوص عوامل قوت بخش تولید عسل به پیدا کردن بازار مصرفی مناسب و در باب ضعف ها به وقوع خشکسالی به عنوان تهدیدی جدی اشاره کرده است (مظهری، ۱۴۰۲: ۷). با توجه به آنکه تمامی انواع زنبور ها مستعد مبتلا شدن به بیماری ها هستند (مداحی، ۱۳۹۶: ۳۲) مراقبت از آنان و حفظ سلامتشان نیازمند تجربه ای طولانی می باشد. با توجه به این مسئله می توان احتمال قوی داد که در منطقه کلمان اصفهان، کشاورزان سابقه ای طولانی در نگه داری عسل داشته اند. البته در منابع روایاتی نقل شده که گویای وجود سابقه طولانی تولید عسل در اصفهان می باشند. بر طبق روایتی، یزید بن معاویه در یکی از جشن های خود به عسل اصفهان اشاره کرد (ذهبی، ۱۹۸۵م، جلد ۴: ۳۷)

منابع

- ابن اثیر، عزالدین، ۱۳۸، الکامل فی التاریخ، ترجمه حمید رضا آذیر، تهران، انتشارات اساطیر
- ابن اخوه، محمد بن محمد، ۱۳۶۰، آیین شهرداری در قرن هفتم، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- ابن حوقل، محمد، ۱۳۶۶، صورة الارض، با ترجمه جعفر شعار، انتشارات امیر کبیر،
- ابن عساکر، أبو القاسم علی بن الحسن، ۱۴۱۵ هـ - ۱۹۹۵ م، تاریخ مدینه دمشق، المحقق: عمرو بن غرامه العمری والنشر: دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع عام النشر
- ابو شیخ اصفهانی، ابو محمد عبدالله، (۱۴۱۲ - ۱۹۹۲م)، طبقات المحدثین بأصبهان، محقق: عبد الغفور عبد الحق حسین البلوشی، بیروت: مؤسسه الرساله
- ابو نعیم، احمد بن عبدالله، ۱۴۱۰ هـ - ۱۹۹۰م، تاریخ اصفهان المحقق: سید کسروی حسن، الناشر: دار الکتب العلمیه - بیروت
- ابی دلف، ۱۳۵۴، سفرنامه در ایران، تعلیقات مینورسکی، ترجمه سید ابو الفضل طباطبائی، تهران: کتابفروشی زوار
- ارسلان بد، محمد رضا، ۱۳۸۰، «تحلیل اقتصادی تولید سیب در ارومیه» اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال نهم، شماره ۳۴
- ارسلان بد، محمد رضا، ۱۳۸۱، «رابطه هزینه های تولید با مقیاس و اندازه فعالیت تولید سیب در ارومیه، مجله علوم کشاورزی ایران، جلد ۳۳، شماره ۲
- ازکیا، مصطفی، ۱۳۹۴، «جنبه های اجتماعی نظام آبیاری در ایران» مجله انسان شناسی، سال دوازدهم، شماره ۲۱

- اسدی طوسی، ابو منصور احمد، ۱۳۳۶، لغت فرس، کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: کتابخانه طهوری
- اصطخری، ۱۳۴۶، مسالک و ممالک، ابو اسحاق ابراهیم بن محمد، اهتمام ایرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران
- اصفهانى راغب، أبو القاسم الحسين بن محمد، ۱۴۲۰، محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء، الناشر: شركة دار الأرقم بن أبي الأرقم - بيروت
- باصولی، مهدی، ۱۴۰۰، «بررسی کارکردهای کاروانسراهای ایرانی با رویکردی منظرین»، مجله منظر، سال سیزدهم، شماره ۵۴
- باغبانی، رسوف، ۱۳۷۶، پایان نامه ارشد «بررسی اثر زمان برداشت و مدت انبار داری بر رسیدن پس از انبار گلابی سبری اصفهان» دانشگاه شیراز
- بغدادی خطیب، ابو بکر أحمد بن علی، ۱۴۲۲هـ - ۲۰۰۲ م، تاریخ بغداد، المحقق: الدكتور بشار عواد معروفالناشر: دار الغرب الإسلامی - بیروت
- ثعالبی، عبد الملك بن محمد، ۱۴۰۳-۱۹۸۳م، يتمه الدهر فی محاسن أهل العصر، المحقق: د. مفید محمد قمحیة، الناشر: دار الکتب العلمیة - بیروت/لبنان
- ثواقب، جهانبخش، فردین نجفی، ۱۳۹۱، «نقش صفویان در رشد کاروانسراها»، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ، سال هفتم، شماره ۲۶
- جیهانی، ابو القاسم، ۱۳۶۸، اشکال العالم، ترجمه علی بن عبدالسلام، تعلیقات فیروز منصوری، شرکت به نشر آستان قدس رضوی
- نویسنده نامعلوم، ۱۳۶۱، حدود العالم من المشرق إلى المغرب، نویسنده نامعلوم، به کوشش منوچهر ستوده، کتابخانه طهوری تهران
- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷، لغت نامه، زیر نظر معین و جعفر شهید، تهران، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دو از دوره جدید
- ذهبی، شمس الدین ابو عبدالله محمد، ۲۰۰۳ م، تاریخ اسلام، المحقق: الدكتور بشار عواد معروف الناشر: دار الغرب الإسلامی الطبعه: الأولى
- ذهبی، شمس الدین ابو عبدالله محمد، ۱۴۰۵ هـ / ۱۹۸۵ م، سیر أعلام النبلاء، المحقق: مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرنؤوط الناشر: مؤسسة الرسالة الطبعه: الثالثه
- ربانی زاده، سید محمد رحیم، ۱۳۹۲، «مالیات بر بازار در دوره خلفای اسلامی» تحقیقات تاریخ اجتماعی - پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال سوم، شماره اول

رفیع فر، جلال الدین، ۱۳۸۲، «بررسی انسان شناختی کاروانسراهای عصر صفوی، مجله نامه انسان شناسی، دوره اول، شماره ۴»

سمعانی، عبد الکریم بن محمد، ۱۳۸۲ هـ - ۱۹۶۲ م، الأنساب، المحقق: عبد الرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی و غیره الناشر: مجلس دائرة المعارف العثمانیة، حیدر آباد الطبعه: الأولى

سیرو، ماکسیم، ۱۹۴۹ م، کاروانسراهای ایران و ساختمان های کوچک میان راه ها، ترجمه عیسی بهنام، سازمان ملی حفاظت از آثار باستانی ایران

صفدی، صلاح الدین خلیل بن أبیک، ۱۴۲۰ هـ - ۲۰۰۰ م، الوافی بالوفیات، المحقق: أحمد الأرنؤوط و ترکی مصطفی الناشر: دار إحياء التراث - بیروت

عتبی، ابو نصر محمد، ۱۳۳۴، تاریخ یمینی، ترجمه جرفادقانی، تهران: کتابفروشی ابن سینا
عقیلی، سیف الدین حاجی، ۱۳۶۴، آثار الوزراء، تصحیح میر جلال الدین حسینی، تهران، انتشارات اطلاعات،
فاطمی، الهام، ارسالان طهماسبی، ۱۳۹۹، «مطالعه تطبیقی در بازارهای سنتی با تاکید بر مؤلفه های اجتماعی - اقتصادی - نمونه موردی بازارهای سنندج و سلیمانیه»، فصلنامه علمی - پژوهشی جغرافیا، سال دهم، شماره ۲

کیکاوس، عنصر المعالی، ۱۳۱۲، قابوس نامه، مقدمه سعید نفیسی، تهران: مطبعه مجلس

مداحی، خدیجه، ۱۳۹۶، «زنبور ها و چالش آن ها با بیماری ها»، مجله علوم و فنون زنبور عسل، دوره ۸، شماره ۱۵
مظهری، محمد، «تحلیل اقتصادی زنبور داری و عوامل موثر در تولید فرآورده های عسل در استان خراسان رضوی»،
علوم و فنون زنبور عسل، دوره ۱۳ ش ۲۵، ۱۴۰۲
مقدسی، ابو عبدالله محمد، ۱۳۶۱، احسن التقاسیم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران، شرکت مولفان و مترجمان ایران،
چاپ اول

میزاب، کلثوم عزیز، آزاده فلسفیان، ۱۳۹۵، «شناسایی عوامل موثر بر تصمیم به کشت و توسعه کشت زعفران در شهرستان مرنند»، دهمین کنفرانس دوسالانه اقتصاد کشاورزی ایران

نجفلو، پریسا، «۱۳۹۸، مدیریت بهره برداری سنتی از منابع آب در روستاهای ایران»، نشریه آب و توسعه پایدار، سال ششم، ش ۲

نخجوانی، محمد بن هندوشاه، ۲۵۳۵، صحاح الفرس، به اهتمام عبدالعلی طاعتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب

References:

- Ibn Athir, Izz al-Din, 2002, *Al-Kamal fi al-Tarikh*, translated by Hamid Reza Azir, Tehran, Asatir Publishing House
- Ibn Akhwah, Muhammad bin Muhammad, 1981, *Municipal ritual in the 7th century*, translated by Jafar Shaar, Tehran: Book Translation and Publishing Company in persian
- Ibn Hawqal, Muhammad, 1987, *Image of the Earth*, translated by Jafar Shaar, Amir Kabir Publications.
- Ibn Asaker, Abu al-Qasim Ali bin Al-Hassan,- 1995 AD, *History of Madinah Damascus*, Al-Muhaqq: Amr bin Gharamah al-Omarwi, Publisher: Dar al-Fikr for Printing and Distribution and Distribution.
- Abu Sheikh Esfahani, Abu Muhammad Abdullah, (-1992 AD), *Tabaqat Al-Muhaddithin in Isbahan*, researcher: Abdul Ghafoor Abdul Haq Hossein Al Balushi, Beirut: Al Risala Est.
- Abu Naim, Ahmed bin Abdullah,-1990 AD, *History of Isfahan al-Muhaqq*: Seyyed Kaseravi Hassan, publisher: Dar Al-Kutub Al-Elamiya - Beirut
- Abi Dolf, 1975, *travelogue in Iran*, Minorski notes, translated by Seyyed Abul Fazl Tabatabai, Tehran: Zovar bookstore
- Arslan Bad, Mohammad Reza, 2001, "Economic Analysis of Apple Production in Urmia" *Agricultural Economics and Development*, Year 9, Number 34 in persian
- Arslan Bad, Mohammad Reza, 2002, "Relationship of production costs with the scale and size of apple production activity in Urmia", *Iranian Journal of Agricultural Sciences*, Volume 33, Number 2 in persian
- Azkiya, Mustafa, 2014, "Social Aspects of Irrigation System in Iran", *Journal of Anthropology*, Year 12, Number 21 - in persian
- Asadi Tousi, Abu Mansour Ahmad, 1957, *Persian vocabulary*, effort by Mohammad Debir Siyaghi, Tehran: Tahori Library.
- Istakhari, 1967, *Masalak and Malikas*, Abu Ishaq Ebrahim bin Mohammad, Iraj Afshar's attention, Tehran Book Translation and Publishing Company
- Esfahani Ragheb, Abu al-Qasim al-Hussein bin Muhammad,, *lectures of writers and dialogues of poets and orators*, publisher: Sharqa Dar al-Arqam bin Abi al-Arqam - Beirut
- Basouli, Mehdi, "Investigating the functions of Iranian caravanserais with a landscape approach", *Manzar magazine*, year 13, number 54 - in persian
- Baghbani, Rosov, 1997, Master's Thesis "Investigation of the effect of harvest time and storage period on the ripening after storage of Isfahan Sabari pears" Shiraz University - in persian
- Baghdadi Khatib, Abu Bakr Ahmed bin Ali, - 2002 AD, *History of Baghdad*, Al-Muhaqq: Dr. Bashar Awad, well-known publisher: Dar al-Gharb al-Islami - Beirut
- Thaalabi, Abd al-Malik bin Muhammad, 1983 AD, *Yatma al-Dahr in the virtues of Ahl al-Asr*, al-Haggiq: d. Mofid Mohammad Qomhia, publisher: Dar Al-Kutub Al-Elamiya - Beirut/Lebanon
- Sawaqib, Jahanbakhsh, Fardin Najafi, 2013, "The role of the Safavids in the development of caravanserais", *Scientific Research Quarterly of History*, Year 7, Number 26 b- in persian
- Jihani, Abu al-Qasim, 1989, *Forms of the world*, translated by Ali bin Abdul Salam, notes by Firoz Mansouri, published by Astan Quds Razavi.

- Unknown author, 1982, Hud al-Alam Man al-Mashrek ili al-Maghrib, unknown author, by the efforts of Manouchehr Sotoudeh, Tahori Library, Tehran.
- Dehkhoda, Ali Akbar, 1998, dictionary, under the supervision of Moin and Jafar Shahid, Tehran, Publishing and Printing Institute of Tehran University, second edition of the new period - in persian
- Dhahabi, Shams al-Din Abu Abdullah Muhammad, 2003 AD, History of Islam, Al-Muhaqq: Dr. Bashar Awad Maruf, Publisher: Dar al-Gharb al-Islami, Edition: Al-Awlah
- Dhahabi, Shams al-Din Abu Abdallah Muhammad, 1985 AD, Seer A'lam al-Nabila, al-Mhaqqin: A collection of scholars under the supervision of Sheikh Shoaib Al-Arnau and publisher: Est.
- Rabbanizadeh, Seyyed Mohammad Rahim, 2012, "Taxes on the market during the period of the Islamic caliphs", Social History Research - Institute of Humanities and Cultural Studies, 3rd year, 1st issue - in persian
- Rafi Far, Jalaluddin, 2003, "Anthropological investigation of caravanserais of the Safavid era", Journal of Anthropology, Volume 1, Number 4 - in persian
- Samaani, Abdul Karim bin Muhammad, - 1962 AD, Al-Ansab, Al-Muhaqq: Abd al-Rahman bin Yahya al-Moalemi Al-Yimani and others, Publisher: Majlis Al-Ma'arif Al-Ottomaniya, Hyderabad, Edition: Al-Awla
- Siro, Maxim, 1949, Iran's Caravanserai and Small Roadside Buildings, translated by Isa Behnam, National Organization for the Protection of Antiquities of Iran
- Safadi, Salah al-Din Khalil bin Aybek, 2000 AD, al-Wafi, posthumous, researcher: Ahmed Arnaout and Mustafa al-Turki, publisher: Dar Ihya al-Trath - Beirut
- Otabi, Abu Nasr Mohammad, 1955, Tarikh Yamini, translated by Jarfadghani, Tehran: Ibn Sina bookstore -in persian .
- Aghili, Saifuddin Haji, 1985, the works of the ministers, edited by Mir Jalaluddin Hosseini, Tehran, Information Publications -in persian ,
- Fatemi, Elham, Arslan Tahmasabi, 2019, "A comparative study of traditional markets with an emphasis on social-economic components - a case study of Sanandaj and Sulaymaniyah markets", Geography scientific-research quarterly, 10th year, number 2
- Kikaus, The Elements of Al-Maali, 1933, Qaboos Nameh, Introduction by Saeed Nafisi, Tehran: Majlis Press.
- Madaghi, Khadijah, 2016, "Bees and their challenge with diseases", Journal of Bee Science and Techniques, Volume 8, Number 15 - in persian
- Mazhari, Mohammad, "Economic analysis of beekeeping and effective factors in the production of honey products in Razavi Khorasan province", Bee Science and Techniques, Volume 13, 25, in persian-
- Moghdisi, Abu Abdullah Mohammad, 1361, Ahsan al-Taqasim, translated by Ali Naghi Manzavi, Tehran, Authors and Translators Company of Iran, first edition
- Meizab, Kulthum Azizi, Azadeh Falsofian, 2015, "Identification of factors affecting the decision to cultivate and develop saffron cultivation in Marand city", 10th Biennial Conference on Agricultural Economics of Iran
- Najaflo, Parisa, "2018, management of traditional exploitation of water resources in the villages of Iran", Journal of water and sustainable development, year 6, volume 2 - in persian

Nakhjavani, Mohammad Bin Hindushah, 2535, Sahah Al Fars, by Abdul Ali Taati, Tehran:
Book Translation and Publishing Company - in persian